

Obilježja modernoga društva

Jakov JUKIĆ

Sažetak

Danas su u središtu pozornosti ne samo sociologije nego i brojnih drugih znanosti (prije svega teologije) kretanja u modernom zapadnom društvu. Autor izdvaja šest povezanih temeljnih tema koje to društvo istodobno obilježavaju i zatvaraju u njemu smisleni krug. To su teme potrošnje, sredstava masovnog priopćavanja, predrasuda, nasilja, tolerancije i nenasilja.

Uvod

Kretanja u modernom zapadnjačkom društvu u središtu su pozornosti ne samo sociologije nego i brojnih drugih znanosti. Dapače, i teologija je sve više zaokupljena i zabrinuta sudbinom čovjeka i kršćanstva u tom društvu. Propašću bivšeg komunističkog sustava, moderni svijet kuca također svom svojom snagom i dramatičnom nestrpljivošću odrazuje se i u nas. Htio bi se što brže udomiti, osvojiti tržište i izvesti svoje nove privlačne ideologije. S druge pak strane, iz naših se prostora — gdje ljudi žive izmučeni od siromaštva i rata — upućuju pozivi pomoći i raste želja za dugo očekivanim povezivanjem s europskim društvom i njegovom civilizacijom. Kako u svemu tome naći pravu mjeru i ne pretjerati u skrajnostima? Na ta i slična pitanja zacijelo neće biti lako odgovoriti. Pusta htijenja su jedno, a stvarne mogućnosti drugo. Valja u svakom slučaju voditi računa o povijesnim okolnostima i dometima dobrih nakana. S praznim se naime riječima — pa bile one i kršćanske — ne gradi svijet. U danim okolnostima mogu one čak postati i postaju opravdanje zlim djelovanjima, zaklon nepravednim postupcima i pokriće lažnim obećanjima. Zato se kršćani ne smiju brzopleto zalijetati u nekritična oduševljenja ili prevladane fanatizme, čega i u nas ima podosta, premda nisu dostatno osvješčena. A nema veće karikature kršćanina nego kad se nađe u položaju da bude politički isključiv — radikal — bilo na lijevoj ili desnoj strani. Isto tako nema valjda ni veće opreke istinskom kršćaninu nego što je lik bojovnog političkog vjernika, tvrdokornog i nepopustljivog, bez milosrđa i spremnosti na razgovor ili praštanje bližnjemu.

Prema tim prijemcima i opasnostima, u nas se u posljednje vrijeme zaoštrilo pitanje u odnosu kršćana prema modernom zapadnjačkom društvu. Tome dakako treba pridodati rat i držanje predstavnika tih društava

prema ratu u nas, koje je mnoge uvjerilo o pogrešnoj predodžbi što su ih u bivšim komunističkim zemljama imali o zapadnoj demokraciji. Takvih pojava ima i među katolicima, pa se događa da i oni, vrlo ostrim i borbenim krilaticama, odbacuju cijelu suvremenu civilizaciju i sva postignuća u njoj, podsjećajući na komunističke ideologe. Kao da je sve zlo svijeta utjelovljeno u modernom društvu, koje nam ipak dolazi nezaustavljivo u susret. Ako je to društvo zaista posve izopačeno — puno masona, liberala, socijalista i drugih navodnih neprijatelja — gdje naći izlaz: možda u prošlosti, siromaštvu i primitivizmu ili ići u potragu za novim iluzijama. A kako to uopće poduzeti kad zapravo nema više ni uzora u svijetu. Sve su to golemi problemi, na koje ne kanimo ovdje odgovarati. Htjeli bismo samo sasvim kratko opisati to moderno društvo i pronaći u njemu svjetlâ i sjene, jer je tako isto ustrojen i svaki drugi ljudski svijet, osim naravno Božjega nadsvijeta. Radi bolje preglednosti izdvojili smo šest povezanih temeljnih temâ koje to društvo istodobno obilježavaju i zatvaraju u njemu smisleni krug. To su teme potrošnje, sredstava priopćavanja, predrasudâ, nasilja, tolerancije i nenasilja. Jer, naposljetku red je da prije bilo kakve odlučujuće rasprave o modernom svijetu, taj svijet barem prethodno što bolje upoznamo.

I. Potrošnja i sredstva javnog priopćavanja

Nema dvojbe da upravo prevlast potrošnje i opća uporaba masovnih sredstava javnog priopćavanja u najvećoj mjeri obilježavaju moderno zapadnjačko društvo. Uostalom, po tome se ono i razlikuje od svih drugih društava iz prošlosti u kojima te pojave nisu bile poznate.

Početak zacijelo pripada radu. Da bi naime opstao, čovjek je uvijek morao s trudom proizvoditi, umnažajući postupno bogatstvo društva u kojemu je inače oskudno živio. Zato se tek u novije doba počeo baviti više potrošnjom nego proizvodnjom, što je očito bio golem preokret u njegovu razvitku. Od prvih početaka sjedilačke kulture i zemljoradničkog gospodarstva, rad je bitno označavao čovjekovo postojanje. Sad to čini trošenje, čime je jamačno uspostavljen drugi najveći obrat u dugoj povijesti *homo fabera*. Od paleolitika do danas nije bilo valjda veće revolucije: prvi put u svojoj povijesti čovjek se ne brine za svoj gospodarski opstanak. Prestaje biti lovcem, ratnikom ili samo radnikom i postaje potrošačem. U središtu njegova zanimanja nije stvaranje nego rastvaranje, nije sabiranje nego rasipanje. Svejedno, takva zaokupljenost potrošnjom mogla se pojaviti opet i jedino u svezi s većom proizvodnjom, koja je taj obrat omogućila.

Dok su u prvom razdoblju industrijskoga poretka ljudi bili poticani da što više rade, imaju, posjeduju, štede, spremaju i čuvaju, dotle će u drugom razdoblju biti podržavani u trošenju, rasipanju, kupovanju. Uporaba

se toliko ubrzala da je ispravnije govoriti o uništavanju stvari nego njihovu iskorištavanju. Predmeti se ne proizvode toliko da bi trajali koliko da bi se odmah potrošili, jer nove treba što prije kupiti. Izobilje stvara nova pravila u ponašanju ljudi. Mjerilo vrijednosti postaje trošenje, pa se po njemu određuje mjesto čovjeku na društvenoj ljestvici.

Ubrzo se međutim pokazalo da trošenje na dulje vrijeme ne donosi radost nego širi nezasitnost i nemir. Na našoj planeti ima istodobno ljudi koji su nesretni jer nemaju kruha, ali i ljudi koji nisu sretni jer imaju odveć kruha. Blagostanje ne usrećuje, s obzirom na to da je sreća prije svega etička kategorija, a ne puko biološko ispunjenje potreba (6, str. 145–197.).

Potrošnja — nekad strogo osoban čovjekov čin — danas je posve socijalizirana. Ne samo da ljudi proizvode iste stvari nego ih na isti način troše, što je sudbonosnije za našu samostalnost, jer je rad donekle uvijek bio zajednički, a potrošnja ne. Ubačen u velika središta gospodarske moći i moćnih sredstava priopćavanja, ljudi polako prestaju biti gospodarima svojih želja i potreba. Sva golema industrija zabavljanja i promidžbe lažnih potreba stvara u njima nove i umjetne pobude, navodeći ih da kupuju proizvode za koje zapravo i ne osjećaju potrebu. Sadržaji se potrošnje odlučuju daleko od čovjeka i bez njega, jer nju ustrojavaju oni koji prodaju, a ne oni koji kupuju, pa ponuda ide prije potražnje, što jako osiromašuje ukus i standardizira ljudske potrebe. U tom je nastojanju također uključena znanost, dozvani su u pomoć stručnjaci za tržište, poznavatelji psihologije masâ i ustanova za najšire istraživanje motiva.

Kako raste značenje potrošnje, tako na vrijednosti dobiva čovjekovo slobodno vrijeme, jer se jedino u njemu može trošiti, a ne u tijeku proizvodnje. Dapače, kraćenje trajanja rada utjecalo je na to da se vrijeme praznika poveća, a to znači da postane i važnije. Ljudski se život u visoko razvijenim društvima rascijepao na dva nespojiva dijela: polovica je tjedna ostavljena za rad u tvornicama i uredima — rad koji je omražen, izbjegavan i otuđen — a druga polovica za slobodno vrijeme — što je opet nerijetko običan bijeg, lov na razonode, zaborav u igri, bježanje u sitna zadovoljstva hobija. To je razlogom da će vrijeme dokolice biti jednako uvučeno u plan manipuliranja potrošačevim nagonima, pa suvremeni čovjek nije uspio ostati do kraja vjeran svojim iskonskim sklonostima i nakanama. On je možda služen s usrdnom brigom, ali samo zato da bi više trošio, a ne da bi bio zadovoljen u svojim bitnim ljudskim potrebama.

Bilo bi dakako pogrešno zaključiti da je pojava potrošačkoga društva proizvela isključivo nepogodne i pogubne učinke na život ljudi. Ako ništa drugo, uspjelo se u tom poretku iskorijeniti siromaštvo, glad, nestašica, zarazne bolesti, neprosvijećenost. Osim toga, teško se može zaniijekati postojanje stanovitog smislenog odnosa između demokracije i blagostanja, ljudskih prava i mogućnosti potrošačkoga svetkovanja. Neki sociolozi (12, str. 314) idu još dalje i otkrivaju činjenicu da je pojedinac u takvu

ozračju primoran stalno birati, obaviještavati se o svemu, prosuđivati kakoću proizvoda, oslušivati i ispitivati sebe, razmišljati o najjednostavnijim odlukama: koje će osobno vozilo kupiti, koji film gledati, gdje ići na praznike, koju knjigu čitati, koju terapiju izabrati, kojoj se političkoj stranci prikloniti? Potrošnja dakle neizravno prisiljava i obvezuje pojedinca da se zabrine, jer je odgovoran za svaki svoj odabir na modernom tržištu idejâ i stvari.

U etičkoj prosudbi o potrošačkom društvu i potrošnji uopće valja biti i te kako oprezan. Bojovne optužbe na račun toga društva malo vrijede, a prazna oduševljenja u njegovu korist još su manje utemeljena na zbiljnosti. Idolatriju predmetâ, fetišizam robâ i hedonizam — koji proistječu iz potrošačkoga mentaliteta — ne bi trebalo prihvaćati, jer ponižavaju dostojanstvo ljudske osobe i čista su zlouporaba slobode. Protivno tome, napori da se poboljšaju materijalni uvjeti življenja, učini ljudsko postojanje slobodnije, sretnije, lakše i dostojnije moraju biti podržani. U konačnici, svako izopačenje potrošnje u posvemašnju obuzetost samo materijalnim ishodima sigurno da vodi razgradbi duhovnih vrijednosti, što može biti kobno za čovjekovu sudbinu u suvremenom svijetu. Otud napslijetku potreba da ustrajemo na pozitivnim sastojcima u potrošačkom društvu, a njih zacijelo ima, premda su zatomljeni u mnogim naopakim putovima razvitka.

Dovedena do svojih zadnjih posljedica, potrošnja se iskazuje kao nedjelatno sudjelovanje u primanju vijesti i slikâ putem sredstava javnog priopćavanja. Zato su ona najveći proizvođači potrošačkih ponudâ u modernom društvu uopće. Uostalom, slika se od svega najbrže troši jer traje samo trenutak. Obavijesna sredstva zauzimaju danas vrlo velik prostor u svekolikom komuniciranju između ljudi i skupinâ. Ta se sredstva inače mogu odrediti kao sveukupnost raznih tehničkih sprava što dopuštaju proizvodnju porukâ i vijesti namijenjenih najmasovnijoj uporabi, neovisno o sadržaju ili posebnim oblicima koje mogu poprimiti. (1, str. 163).

Tako apstraktno određena, sredstva javnog priopćavanja dobivaju potpuno drugačiji smisao u sučeljenju s gospodarskom, političkom i kulturnom zbiljnošću svagdašnjice. Time se nehotice otkriva obostrani uzročni odnos između sredstava javnog priopćavanja i potrošačke ideologije. Filmovi, televizija, radio, novine i reklame socijaliziraju našu imaginaciju i usmjeruju naše potrebe za zabavljanjem. Novo se iskustvo oblikuje u slikama, izvješćima, znakovima, porukama, zvukovima. Suvremeni je čovjek postao nezasitni potrošač slikâ, koje ga doslovce progone s ekrana, platna, magazina i novina, ulaze mu u dušu, oduzimaju slobodno vrijeme, zanosu pozornost, opijaju maštu, draže znatiželju. Stoga je taj univerzalizam slikovnog jezika sasvim osvojio našu potrošačku civilizaciju. Između gledatelja i svijeta umetnuti su međutim brojni obrasci i krilatice, pa naše predodžbe nisu uvijek istinite, nego, naprotiv, često lažne, žrtve fikcijâ i

predrasudâ. Do ekrana naime dolazi prije svega ono što je novost, iznimni događaj, senzacionalna vijest, spektakl, jer samo to danas pobuđuje pozornost, izaziva znatiželju, fascinira i šokira ljude. Preobilje novosti — dostupnih gotovo svakom čovjeku u svakom trenutku — čini da se prošli događaji brzo zaboravljaju, čime je prekinuti tijek njihove povezanosti. Dane u mnoštvu kratkih slika, vijesti s ekrana i naslovnih stranica novinâ istodobno poništavaju sve ono što im neposredno prethodi: revoluciju zamjenjuje rat, zrakoplovnu nesreću državni udar, smrt poznate glumice rođenje nove medijske zvijezde i tako unedogled, sve ubrzanije do iznemoglosti i ludila.

Taj svijet sredstava javnog priopćavanja počinje polako ulaziti kroz televizijske ekrane u tišinu naših stanova i razbijati složnost zajedničkoga življenja. Članovi obitelji rijetko govore između sebe o svojim radostima i dužnostima, jer sjede nijemo okupljeni ispred čarolijâ svijetleće kutije. Na njoj je izmjena slika postala tako brza da ne dopušta razmišljanje i sabranost, pa čovjek s vremenom gubi svaki smisao za kritičnost i razboritost, pretvara se u sakupljača površnih dojmova i u rastresena gledatelja, a događaji i slike koje mu prolaze ispred očiju ne dopijeva uopće prihvatiti i odabrati u svojoj rastrganoj svijesti. Poslije nekoliko godina takva rastresena i površna načina primanja obavijesti, on neće biti više sposoban za bilo kakav dublji osjećaj, za jednu izvorniju i osobniju misao (10, str. 180–183). Stoga se E. Fromm posve ozbiljno zapitao što bi se dogodilo u našoj zapadnjačkoj kulturi kad bi sva kinâ, televizije, radiopostaje i novine prestali s djelovanjem samo četiri tjedna. Nitko ne dvoji da bi se čak i u tako kratkom razdoblju dogodile tisuće živčanih slomova. Pogrešno življenje poruke sredstava javnog priopćavanja mogu postati masovnim opijumom za hinjenu ravnodušnost mnogih neosmišljenih života.

Pažljivu oku nije mogla izbjeći ni činjenica da su duhovne i osobne poruke na osobit način nepogodne za prijenos i širenje putem sredstava javnog priopćavanja, jer baš apstraktnost tih sredstava dokida slobodni ljudski odnos i uspostavlja umjetni govor konvencije i rutine (11, str. 177–182). U mjeri u kojoj je jedna situacija posredovana tehnološkim predmetom — dakle objektivno — ona je apstraktna. A u mjeri u kojoj je apstraktna, ona učinkovito sprječava susret s duhovnim i osobnim vrijednostima. Ondje gdje je predmet, tamo nema osobe. Slično je s novcem u gospodarstvu. Svaki odnos koji je posredovan novcem postaje apstraktnim odnosom i ukida mogućnost ljudskoga priopćavanja, dakako u njegovu samosvojnom značenju (2, str. 450–452). Iz toga slijedi da upravo zbog svoje posebnosti, duhovne i osobne poruke nisu dovoljno priopćive preko modernih obavijesnih sredstava, barem ne toliko koliko su to trgovački, potrošački ili politički sadržaji. Drugim riječima, duhovna i osobna svjedočanstva ostaju djelomice nepropustljiva kad se pokušavaju »probiti« kroz tehnologiju i logiku *mass-medijske* redukcije do gledatelja ili čitatelja.

Djelovanje javnih sredstava priopćavanja — uostalom kao i svake druge tvorbe u potrošačkom društvu — nije nikada jednoznačno i neupitno. Naprotiv, u sebi nosi mnoge dvojbene i prijeporne sastojke i učinke, ali istodobno otvara nove vidike i pruža neočekivane pozitivne mogućnosti u razvitku. Možebitna štetnost nije dakle toliko u njima koliko u načinu njihova rabljenja. Stoga konzumističko društvo ne može biti svedeno samo na poticaje lažnih potreba i zahtjeva uživalačkih neumjerenosti, nego mu treba još dodati ustroj brzoga protoka priopćavanja i nečuvano obilje informacijâ, bez čije pomoći nema niti napretka niti blagostanja.

Iz toga dalje slijedi da moderno društvo moramo uvijek promatrati u suprotnostima, jer u tom društvu u isti mah rastu loši i dobri plodovi. Primjere navodi sociolog E. Morin (14, str. 150): danas sigurno manje robujemo materijalnim potrebama i prirodnim nesigurnostima, ali smo više podčinjeni prizemnim zadovoljstvima; bolje živimo, ali nas muči prikriveno nezadovoljstvo; manje naporno radimo, ali je taj rad lišen osobnog zadovoljstva; obitelji su nam manje opterećene, ali jače osjećamo teret osamljenosti; odnosi među ljudima su prisniji, ali zato nestabilniji; ljubav je sve slobodnija, iako mnogo krhkija; ima jamačno manje nejednakosti u društvu, ali mnogo više sebičnosti. Ono dakle što dobijemo na jednoj strani, to obično gubimo na drugoj. Otud poruke: koliko da se trudimo, tu dijalektiku dobrog i lošeg nećemo nikad do kraja uspjeti mimoići, premda se područje dobrog može uvijek proširivati.

Sve pokazuje da treba početi otvarati prostore u kojima će biti više etičkih poticaja i odgovornosti u slobodi, nego samoljubivih izbora i slobode bez odgovornosti. Kao posljedica toga nastojanja valja očekivati pojavu veće ljudskosti, bez čega nam nema opstanka. Zato odluka u korist dobrog nije nikakvo teoretsko pitanje nego zahtjev sâmoga života.

II. Predrasude i nasilje

Nije teško uočiti da čin predrasude redovito uzrokuje — u uzročnom slijedu — nasilje. Manje je međutim razvidno da se takav sličan odnos može otkriti između uspostave potrošačkoga mentaliteta i pojave sredstava javnog priopćavanja, s jedne strane, i širenja predrasuda i nasilja s druge. Stoga te dvije teme treba pokušati povezati, a onda ih tim redom izložiti, jer obje izlaze iz istoga društvenog podneblja.

Najprije moramo poblizje odrediti sâm pojam predrasude. Uobičajeno je predrasudom označiti čovjekov sud koji je izrečen prije potpuna i konačna istraživanja neke činjenice ili ideje, pa se ustvari radi o izvrnutoj predodžbi stvarnosti. Prosudujemo dakle o nečem što još nismo nikako ili nedostatan spoznali. Za pojave u svijetu koje ne poznamo, već unaprijed imamo gotova tumačenjâ. Te se pak izokrenute predodžbe prihvaćaju i

prenose putem tradicije ili stereotipa, unutar različitih kultura i s pomoću brojnih ustanova: obiteljskim odgojem, školskim obrazovanjem, političkom ideologijom i obavijesnim sredstvima.

Predrasuda je dakako vrlo složen pojam. Otud potreba da mu se pristupi s više različitih vidika i s pomoću više znanstvenih granâ. Ispituju ga filozofija, psihologija, socijalna psihologija, pedagogija, sociologija, kulturna antropologija, politologija. Gledajući povijesno, prvi je o predrasudama pisao Bacon, premda tu riječ izrijekom nikada nije spomenuo, nego je rabio izraz idoli. On zablude pripisuje čovjeku, a ne uvjetima u kojima taj potonji živi. Pojam predrasude opširnije razrađuju — s uporabom tog izraza — Bayle, Voltaire i Condorcet. Dapače, Voltaire će dati prvo jasnije određenje toga pojma: predrasuda je mišljenje koje se ne utemeljuje na spoznaji, razlikujući pritom pozitivne od negativnih predrasuda. Prve mogu biti potvrđene kao istinite, dok druge razum odmah potpuno odbacuje. Od prosvjetiteljskog racionalizma do pozitivističke znanosti, moderna misao nalazi korijene predrasuda i zabluda u neznanju, logičkoj nedosljednosti i nestručnosti. Spoznajne su pogreške opet stavljene — kao u Bacona — u čovjeku i njegovim nesavršenostima, a ne u povijesnim okolnostima. S pravom se inače smatra da je predrasuda tipična prosvjetiteljska tvorba, jer se u to doba držalo da će tek njezinim napuštanjem biti ostvareni uvjeti za istinito razmišljanje. Iz istog razdoblja ima naravno i drugačijih gledišta, pa, primjerice, Montesquieu u XX. glavi svojeg *Duha zakona* piše da upravo trgovina najbolje liječi »rušilačke predrasude«.

U novije se vrijeme više ustrajava na skrivenim poticajima predrasuda, a manje na pogrešnim razumskim navikama. Stoga su one i tako teško iskorjenjive. Izvori im mogu biti strah i samoobrana, dakle isključivo nagonске pobude. Tako O. Klineberg misli da se predrasude množe ondje gdje je u pitanju biološka borba za puki opstanak, a Theodor Adorno im pronalazi uzroke u pojedincima što nose obilježja »autoritarne osobnosti«. Iz toga se daje zaključiti kako urođene sklonosti imaju pokatkad važniju ulogu od pogrešaka u razumskom zaključivanju. U sličnom je sklopu i američki psiholog G. W. Allport pokazao da su predrasude više povezane s tipom osobnosti nego s društvenim utjecajima.

Ipak, u naše je doba još više od biološkog u optjecaj ušlo sociološko objašnjenje podrijetla predrasuda. To gledište u društvenim okolnostima pokušava tražiti zbiljske razloge pojavi predrasuda u ljudi. Najveću potvrdu tom usmjerenju, sociolozi vide u činjenici da baš etnički sukobi — čak prije od svih ostalih — rađaju predrasude u njihovih pripadnika. Privrženost »svojima« potiče mržnju prema »drugima«. U iznimnim društvenim raspoloženjima i napetostima, svaki je razumski sud zaista isključen, a predrasude prihvaćene bez ikakva prethodna provjeravanja. Razumljivo da se predrasude ne umnažaju samo u prostoru etničkih sukoba nego se proširuju svuda gdje se različite skupine sastaju, dodiruju i ulaze u ospo-

ravanje. Zato se razni oblici predrasudâ mogu pojaviti u odnosima između staleških udruga, klasnih skupina, regionalnih skupina i nacionalnih zajednica. U tom ozračju mržnje i netrpeljivosti, sudionici u sukobu svoje sudove redovito izvode bez oslonca na izravno osobno iskustvo, jer slijepo slijede uvjerenje ugrožene skupine. Ne misle oni nego skupina za njih. Otud napokon mogućnost pojave najrazličitijih predrasudâ — često na granici nevjerovatnoga — u odnosu prema drugim skupinama neprijateljskih osobâ. A sve što je tuđe i strano, uvijek je izvor uznemirenja, pa i u posve sredeanim društvenim okolnostima.

Ovdje jedva možemo spomenuti razna strujanja u modernoj filozofiji koja dotiču naš problem. Dovoljno je spomenuti prinose M. Heideggera i H.–G. Gadamera (3, str. 261). Za prvoga je ljudsko shvaćanje uvijek neko predshvaćanje, predrasudba i predrasuda, jer je neraskidivo povezano s anticipacijskim ustrojem sâmoga razumijevanja. Jednostavnije rečeno, cjelinu razumijemo iz dijelova, a dijelove iz cjeline, pa moramo na neki način već razumjeti ono što tek želimo protumačiti. Taj osobiti postupak M. Heidegger naziva hermeneutičkim krugom. Stajalište je H.–G. Gadamera još dosljednije, jer on posvema odbija i izokreće prije spomenuto prosvjetiteljsko načelo i zalaže se za puno uvažavanje predrasudâ. Dubljom se naime prosudbom otkriva da su osobne predrasude zapravo u mnogo većoj mjeri nerazdvojni dijelovi čovjekove povijesne svijesti nego što su to njegovi razumski sudovi, što proizlazi iz stanja naše ograničenosti u spoznavanju prošlosti. Predrasuda nije dakle toliko suprotan pol razboru koliko je nepreskočiva sastavnica mehanizma razumijevanja i posljedica obilježja povijesne konačnosti sâmoga stvorenja. Pogrešno je stoga reći da postoje jedino neutemeljene predrasude, jer ima sigurno takvih koje se ni poslije svih pokušaja neće moći razumski razriješiti i potom otkloniti. Iz toga je vidljivo da upravo putem predrasudâ, povijest najuspješnije utječe na naše djelovanje i ponašanje (8, str. 165–183).

Vrlo su bliski ideji predrasude pojmovi ideologije, iluzije i pretpostavke. Unatoč tome što sve ideologije nužno u sebi sadrže mnoge predrasude ipak ih mnogo nadmašuju. Zbrojem predrasuda ne bismo nikada dobili jednu ideologiju. Zbog toga ideologija nije jednaka laži ili predrasudi. Dapače, ideologija nosi u sebi čak neku svoju istinu koja je uvijek čvrsto povezana s gospodarskim i političkim koristima stanovite društvene skupine. Zapravo, ta se skupina obično smatra nepovredivom nositeljicom jedne opće neprevarljive istine, što je namijenjeno općenito svim ljudima i donosi im svjetovno spasenje. Slučaj marksizma to najbolje pojašnjuje. Teorija iluzije je vezana uz freudovsku kritiku infantilnog straha, pa je jamačno manje uočljiva i teže izlječiva od površnije predrasude. Što se pak tiče pretpostavki, njih redovito rabi, ali i zloupotrebljava, pozitivistička ideologija. Lako je moguće da znanstvenik — odgojen u tome duhu — pomiješa predrasude s pretpostavkama. Antropolog, sociolog ili psiho-

log postaju ustvari istinskim znanstvenicima tek onda kad do kraja razluče pretpostavku od predrasude. Jer, predrasuda uvijek podliježe kritici, dok je pretpostavka neizbježna u znanstvenu postupku, ali je privremena i traje do trenutka pobijanja ili potvrđivanja njezine istinitosti.

Predrasudâ ima dakako više i nije ih moguće ovdje sve obuhvatiti. Svejedno, izdvajaju se rasne, religijske, ideološke, plemenske, sektaške i etničke predrasude. U modernom se potrošačkom društvu zablude javljaju glede posve novih pojava, pa se, primjerice, neograničeno povjerenje u tehnički napredak i potpuno blagostanje otkriva više kao zabluda nego istina, makar da je to obratno doživljeno. Zbog predrasudâ ljudi imaju odbojan stav prema svim novostima i idejama koje su različite od onih ustaljenih u društvu; jednako teško prihvaćaju neobična ponašanjâ što odudaraju od uhodanih pravilâ. U suvremenu svijetu će biti drugačije, jer u njemu potrošači imaju predrasuda prema tradiciji, a nekritičku populistivost prema promjenama. Manjak pak priopćavanja između nositelja predrasudâ i njihovih žrtavâ još više pogoršava to stanje napetosti i sukobâ.

O posljedicama predrasudâ već smo nešto rekli u dijelu o teorijama njihova podrijetla. Sada samo nadodajmo da učinci predrasudâ mogu biti — i na žalost jesu — dalekosežni, teški i dugotrajni. Dolaze kao strah, prijetnja i opasnost za opstanak skupine, a razmahuju se kao sebičnost, nasilje, sukobi, rat i smrt. Sva je ljudska povijest doslovce ispunjena krvavim žrtvama što su prouzročene vlastitim i tuđim predrasudama. Jer one potiču mržnju, izazivaju napetost, pothranjuju prezir, raspiruju sukobe jednoga naroda protiv drugoga, jedne klase protiv druge, jedne rase protiv druge, jedne društvene skupine protiv druge, što sve istinski onemogućuje bilo kakav miran suživot i plodnu suradnju između narodâ i kulturâ. U tom je onda smislu predrasuda neprijeporni izvor nasilja.

Nije čudno što su se zbog svega toga ispriječile velike poteškoće u rabljenju sasvim racionalnih pojmova kao što su, primjerice: crnac, Židov, Musliman, zapadni svijet, demokracija, kapitalizam, socijalizam i komunizam. Kad čovjek razgovara o tim pojmovima — pod utjecajem predrasudâ — teško može nadzirati svoj razum, jer ga zalijeću jaki osjećaji i podsvjesne pobude. Čak i ideje koje se čine općenitije i manje prijeporne — kao što su sloboda, pravda, rad, gospodarstvo, ljubav, muško, žensko, tržište, mir i rat — bivaju prožete ideološkim strastima i praćene upornim predrasudama.

Najpoučljiviji primjeri zlih posljedica predrasudâ — u isti mah i najdražtiji — obično se uzimaju iz novije povijesti u vladavini moćnih ideologijâ nacionalsocijalizma i marksizma. Tako je u hitlerovskoj Njemačkoj židovska rasa bila smatrana utjelovljenjem svega zla u svijetu i rušilačkim čimbenikom u prošlosti. Ako dakle istrijebimo i uništimo tu rasu, stvari će opet krenuti svojim naravnim i nepomućenim tijekom. Štoviše, spomenu-

tim je izborom samo jednog neprijatelja, nacional–socijalizam uspio naći i onaj jedini uzrok što za njega stoji iza svih zalâ i nepogodâ suvremenog društva: marksizma, kapitalizma, masonstva, obredne demokracije i kršćanstva. Nije drugačije bilo ni s ideologijom marksizma, jer je ona umjesto u židovskoj rasi sve zlo vidjela pak u kapitalističkoj klasi. Ukinemo li tu klasu svi će problemi biti razriješeni i na Zemlji će zavladata istinski raj sreće i pravednosti. Stoga su nacionalsocijalisti svugdje otkrivali na djelu urotu židovske rase, a komunisti urotu klasnog neprijatelja. Doista je teško naći očitijih i opasnijih predrasudâ nego što su upravo te kobne zablude dviju najmoćnijih ideologija našega doba.

U etičkoj ocjeni predrasudâ ne treba dakako poći samo od znanosti, praktičnih razloga ili neposredne koristi, jer to ne spada na našu temu. Sigurno je važno ustvrditi je li riječ o istinitom ili lažanom sudu, štetnoj ili korisnoj zabludi, ali će biti još presudnije spoznati je li taj pogrešni sud zao ili dobar i kakve posljedice proizvodi na području moralnog ponašanja ljudi. U tom smislu potrošačko društvo i u njemu iskorištavanje sredstava javnoga priopćavanja pružaju mnoštvo primjera korisnih i ugodnih predrasuda koje međutim vode do zlih ishoda. Slučaj je droge najizrazitiji. Uzeta za sebe, ona je zacijelo vrhunac potrošačkog užitka i potpuni zaborav svih nelagodnosti moderne civilizacije, ali istodobno nedvojbeno moralno zlo. Tko bi zanemario etičku odrednicu toga problema, vjerojatno bi bio spreman odobriti i koristi od toga zla, ali bi se ubrzo prevario, što se danomice zbiva. Stoga etičke predrasude koje imaju svoje ishodište u zlu ne smiju biti nikada zanemarene, jer su zapravo one u korijenu svih drugih zala koje znanost tek naknadno može provjeriti kao zablude, što često dolazi sa zakašnjenjem. Predrasude na području morala imaju dakle najskrivenije pobude i najdalje odjeke. Jedan od nezaobilaznih odjeka jest, bez sumnje, nasilje.

Poslije svega može se zaključiti kako je uzročna sveza između predrasudâ i nasilja postala više nego bjelodana: ne samo da predrasude potiču nasilje nego se u ozračju nasilja stvaraju nove predrasude, što otvara fatalan krug nesreća, sukobâ i nesnošljivosti među ljudima.

U raščlambi naše druge teme valja poći od nazivlja: *nasilnost* — *agresivnost* — nije nikako isto što i *nasilje* — *agresija*. Prvo je unutarnji poticaj, drugo je izvanjski događaj. Slično je s izrazima *ratobornost* i *rat* ili *bojovnost* i *boj*. U modernoj se znanosti inače vodi vrlo žučljiva rasprava o tim pojavama, jer im se traži prvi uzrok, uostalom jednako kao i u prepirci o podrijetlu predrasudâ. Jedni, na prepoznatljivu tragu evolucionizma i psihoanaliza, pokušavaju naći razloge nasilnosti u nagonским težnjama ljudi, a drugi su pak skloniji spomenute pojave protumačiti društvenim utjecajima. Usprkos mnogim znanstvenim prinosima, rasprava dakako nije dovršena.

U početku su predstavnici psihoanalitičke škole vidjeli u nasilništvu očitovanje nagona smrti i samouništenja — što se uspostavlja u opreci prema užitku i ljudskoj spolnosti — a po sebi je neiskorjenjiv. Taj nagon ide za vraćanjem živih organizama u njihovo prvotno i iskonsko neživo stanje. Za razliku od psihoanalize, današnje biološke i etološke znanosti ponešto drugačije objašnjavaju izvore bojevnosti u čovjeku, iako se pritom pozivaju na evolucionističke i freudovske uzore. Tu prije svega treba spomenuti K. Lorenza i njegove učenike (13, str. 7). Nasilništvo je sada smatrano biološki korisnim sredstvom, jer je zapravo način prilagodbe živog bića i čimbenik prirodnog odabira. Tako agresivnost pomaže životinjama obraniti područje na kojemu žive ili imaju pristup hrani, ali također ukloniti slabije i održati jače u svojoj vrsti. Očuvanje, neprekidnost i razvitak živih bića vezani su dakle uz nagon nasilnosti. Potpuno isto vrijedi i za čovjeka. Ni u njega se agresivnost ne ustrojava kao rušilačko načelo samouništenja nego je poglaviti unutarnji pokretač razvitka. U tom se smislu onda smije reći da je nasilnost onaj najopćenitiji odgovor živih bića u prirodi na prijetnje ugroženosti njihova opstanka.

Negdje na polovici puta između biologijskih teorija *unutarnjeg* nagona i sociologijskih teorija *izvanjskih* uvjeta postanka nasilnosti, nalaze se oni psiholozi što zagovaraju tezu da je agresivnost u velikoj mjeri naučena i stečena, posebice u djetinjstvu, ali i poslije. Ljudska bića zapravo usvajaju i oponašaju nasilnost drugih. Zato moć agresivnih težnji ovisi u skrajnjoj crti o načinu odgajanja djece od roditelja. Ako su te težnje podržavane ili čak nagrađivane, nasilnost će naravno biti veća. Gotovo iste posljedice opažamo u slučajevima kada se djecu tjelesno kažnjava ili dolazi do odveć jakog poistovjećenja s ocem. Uza sve to, nasilnost se rijetko iskazuje bez utjecaja posebnih društvenih okolnosti. Spomenimo još da neki psiholozi drže da je upravo lišenost — frustracija — nezaobilazni povod pojavi agresivnosti u čovjeku. Ukratko rečeno, nasilnost je uvijek odgovor na vlastite osobne prikraćenosti.

Naposljetku — kao treća struja — javljaju se oni znanstvenici što su skloniji pronaći uzroke nasilničkoga ponašanja u osobitim društvenim okolnostima nego u urođenim ljudskim porivima, biološkog ili podsvjesnog podrijetla. Pritom se dovoljno podsjetiti na radove K. Horney (4; 5) o modernom društvu, koje obilježuje duh stalnog i bezobzirnog natjecanja među ljudima, što je poteklo iz gospodarstva, a proširilo se na sve ljudske djelatnosti, pa prožima već ljubav, društvene sveze, igru, odnos muškarca i žene, školu, masu. Bilo bi dakako pogrešno misliti da je čovjek u svemu pripremljen za jedno takvo surovo međusobno neprijateljstvo, koje ga nakon škole — gdje su ga učili da su povjerenje i dobronamjernost vrline — tek očekuje. Suparništvo između djece, oca i sina, majke i kćerke pojedinaca u skupini — rezultat je kulture, a ne biologije. Naše se moderno društvo temelji na načelu osobnog natjecanja, pa je izdvojeni pojedini

nac prisiljen ući u otvorenu borbu s drugim pojedincem iz iste skupine, mora ga potisnuti i uništiti ako želi sâm opstati. Stoga natjecateljski poticaji redovno djeluju u našoj sredini i oživljuju nasilničke nagone. U jednom svijetu stalne nesigurnosti ljudska osoba brzo postaje žrtvom tuđe i vlastite agresivnosti. Za takva čovjeka nije važno ono što radi, koliko ono što postiže tim radom: u uspjehu, ugledu i utjecaju. Sve to stvara pravo vučje podneblje neprijateljstva i istrebljenja, jer pobjeda jednog od natjecatelja uvijek znači poraz za drugog natjecatelja. Time se zatvara krug društvenih utjecaja: da bi se više trošilo, potrebno je više proizvoditi, a da bi se više proizvodilo, potrebno je uvesti bezdušnije oblike natjecanja na tržištu. Jednom uvedeni, oni su izazvali plimu *skrivene* i *potisnute* nasilnosti, jednako u pobjednika i pobjeđenoga. Između potrošnje i nasilja — osim onoga putem sredstava javnog priopćavanja i predrasudâ — uspostavljen je tako drugi tijek uzročne povezanosti svih naših tema.

Toliko o nasilnosti, jer bez nje nema niti nasilja. Što se pak tiče sâmoga nasilja, njegov je najrasprostranjeniji oblik zacijelo rat (7, str. 9–70). Nema naime rata bez nasilja, premda može biti nasilja i bez rata. Ovdje se dakako nećemo baviti dugom poviješću rata i ratovanja, jer bi nas to udaljilo od teme. Ipak, podsjetimo se na burnu raspravu što se vodi među znanstvenicima o tome što je zapravo bilo na početku vremena: krvavi metež međusobnog istrebljenja ili opći mir. U ovisnosti o ideološkom opredjeljenju, odgovori su bili različiti, ili čak oprečni. Evolucionisti su u arhaičkim društvima vidjeli samo prijelazno razdoblje između dovršetka oblikovanja čovjekova životinjskog pretka i prvih početaka njegove hominizacije. Zato u najstarijem razdoblju ljudskog postojanja nalaze isključivo okrutnost, nasilje, ljudožderstvo, bezvjerje i promiskuitet. Rat je u tim društvima dakle bio pravilo, a mir krhka i kratkotrajna iznimka, više priprema za novi sukob nego žuđeno smirivanje u prestanku sukoba. Kasnije antropološke škole — što su osporavale taj evolucionizam — bile su daka-ko suprotnog stajališta, nalazeći da svi pretpovijesni narodi izbjegavaju rat i trude se svugdje uspostavljati mir. U najnovije je vrijeme postalo razvidno — izvan ideoloških skrajnosti naslijeđa XIX. stoljeća — da je rat bio nepoznat u cijelom prvom dijelu neolitika u Europi i na Istoku. Isto tako, za rat ne znaju domoroci Australije i neki narodi Sjeverne i Južne Amerike. Lov je zacijelo prethodio ratu pa se zato rat kasnije javlja. Prvi ljudi dakle nisu ratovali, kao uostalom ni današnji Eskimi. Ono što je znanost socijalne antropologije uspjela sa sigurnošću ustanoviti jest činjenica da su različiti tipovi kulturâ praćeni nejednakim stupnjem sklonosti ratovanju. Plemena Pueblo u Sjevernoj Americi tijekom stoljeća rijetko su se upuštala u ratne pothvate, dok je za plemena Tupinamba u Brazilu rat bio jedino zanimanje.

Iz toga prijepora slijedi odmah drugi: je li prvobitni rat bio okrutniji od današnjega ili ne. Neka starija etnografska istraživanja donose izvješća o stravičnim mučenjima zarobljenih neprijatelja. Čini se da je rat jednako okrutan gdje god se javlja, pa ne zna za granice i mjeru. Svejedno, organiziraniji je rat po pravilu nasilniji i okrutniji od drugih jer raspolaže većom ubojitom moći. Stoga etnolozi drže da su osvetnički sukobi u pretpovijesti rijetko bili izrazito krvoločni i mučilački. Jer, oružje za bacanje — koplja i strijele — nisu odveć djelotvorna, a domoroci redovito izbjegavaju borbe iz blizine, smatrajući ih opasnim. Ima naravno i oprečnih gledišta, koja ustraju na tome da je upravo okrutnost bitno obilježje u primitivnim poretcima.

U novije doba ratova je sve manje, barem u visoko razvijenim zapadnjačkim društvima. Njima se rat jednostavno gospodarski ne isplati. Osim toga, slabljenjem velikih i moćnih ideoloških sustava — nacionalizma, fašizma i komunizma — što dolazi od jačanja potrošačkih navika, prestajali su postojati glavni razlozi sukobljavanja na svjetskoj razini. Ratuje se još jedino u predmodernim društvima siromaštva i niske proizvodnosti, u kojima ideologije mogu imati značajniju ulogu, kao što je to, primjerice, slučaj u kolonijalnim i bivšim socijalističkim zemljama.

Bilo bi međutim sasvim pogrešno zaključiti da zbog toga što ima manje ratovanja nužno slabi nasilje u zapadnjačkim potrošačkim društvima. Naprotiv, nasilje se čak širi, ali ne u dosadašnjem obliku ratova, nego u drugim, novim i skrivenijim očitovanjima. Prvo od takvih nasilja je ono nad prirodom, a možemo ga nazvati *ekološkim*. Ta je pojava inače posve nepoznata u prošlosti, dok joj današnje razloge treba tražiti u prekomjernim zahtjevima za povećanom proizvodnjom, ali u svezi s većim trošenjem. Bezbrojna svjedočanstva pokazuju da je arhaički čovjek živio u neraskidivom odnosu s prirodom, jer je u nju bio potpuno uronjen i ukorijenjen. Za razliku od njega, moderni je čovjek raskinuo te prisne odnose s prirodom. Danas je još samo siluje ili joj krađe skrivena blaga. Stoga mu se priroda prijetnjom ekološke smrti, osvećuje. Otud trovanja jezera i rijeka, zagađivanje šuma i zelenih površina, istrebljenje životinja i ugroženost sâmoga čovjeka u njegovu opstanku. Od nasilja do smrti uvijek je kratak put.

Drugo je nasilje ono *čovjeka nad sâmim sobom*, a iskazuje se u pojavi povećanog broja *samoubojstava* i *smrtonosnog uživanja droge*. Zanimljivo da se to zbiva upravo u zemljama gdje je trošenje najveće i gdje su sredstva javnoga priopćavanja najutjecajnija, što otkriva već spomenutu njihovu čvrstu povezanost. Neumjerena potrošnja dovedena do svojih skrajnjih granica uvijek uvire u užitak droge, a ta je najprije nasilje nad sobom, a onda i sigurna smrt. Tako se krugovi još jednom zatvaraju.

Treće je nasilje ono *nad sigurnošću života, ustaljenim poretkom, moralnim pravilima i civilizacijskim načelima*. Neumjerenosti su konzumističke kulture logikom danih obećanja i stvarnih neostvarenjâ uzrokovale tu po-

javu masovne urbane naprasitosti i divljaštva nezadovoljnih mladića u društvu. Nije iznenađenje što su oni često opčinjeni strašću za uništenjem i razaranjem. Zato smo svjedoci neviđena spektakla okrutnosti i nasilja u svijetu koji se hvali da više ne ratuje. Dovoljno je spomenuti otmicu djece i nemoćnih, stalne ucjene, kidnapiranje zrakoplova i brodova, pojavu gradske gerile, masovna zlostavljanja, organizirani terorizam, krvave neredne, podzemni rat mafije, naručena ubojstva, silovanja na javnim mjestima, paljenje kuća, izazivanje požara, podmetanje bombi, pljačku banaka. Pobješnjele skupine gradske mladeži demoliraju cijele četvrti, kamenjem razbijaju vozila, bocama ispremlaćuju prolaznike. Kao da su apokaliptičke sablasti izišle na ulice i u naše vrijeme siju strašnu pustoš. Pomahnitale skupine već napadaju nedužne ljude, gaze, gnječe i osakaćuju sve što im stane na put. Tu spadaju tragični i gotovo neobjašnjivi događaji na nogometnim utakmicama i *rock* koncertima: ljudi na zabavama hoće još i zabavu tuđeg umiranja. Plima nasilja koje se sručilo na svijet posljedica je čovjekova nezadovoljstva i nenalaženja dubljeg i trajnijeg smisla u svojem postojanju (9, str. 174–177). Užitek dakle može imati i svoje zlo naličje i uništenje sebe i drugoga.

Četvrto je nasilje ono *nad drugim*, nasilje koje se, prema mišljenju njegovih predvodnika — ne može drugačije ni otkloniti osim novim nasiljem, koje bi, navodno, moralo biti manje od prvoga i zato opravdano. Po sebi je jasno da između trećeg i četvrtog oblika nasilja postoji stanovita srodnost, jer će se tek u potpunosti zahtjevi nezadovoljenika do kraja osvijestiti i ustrojiti, pa iz pobune zapravo ulazimo u revoluciju. U taj četvrti oblik nasilja treba smjestiti sve izvorne marksističke, anarhističke i druge radikalne političke pokrete što zagovaraju revoluciju kao sredstvo uređenja svijeta. U njihovu će pothvatu nasilje zauzimati središnje mjesto, jer se bez njega teško mogu prekinuti već postojeći oblici nasilja u građanskom društvu, koji su jedva zamjetljivi baš zbog toga što su pretvoreni u sustav i pravni poredak. Da bi se dakle došlo do pravednosti — misle ovi revolucionarni teoretičari — valja najprije biti skrajnje nepravedan prema tom sustavu. Iz zla proizlazi dobro. Novija je povijest, na žalost, pokazala da iz zla dolazi samo zlo, a iz nasilja novo nasilje.

Pokušali smo ukratko opisati četiri oblika nasilja u suvremenu društvu. Za znanost je svakako važno još jedno pitanje: raste li nasilje danas ili pak opada. Sociolozi, što su bliski marksizmu, drže da se u visoko industrijaliziranim i urbaniziranim sredinama stvaraju uvjeti za pojavu novih i neočekivanih vrsta agresije, dok su predstavnici modernijih škola — kao primjerice G. Lipovetsky — skloniji ustvrditi slabljenje i malaksanje tragova nasilja u svijetu. Umjesto pobune sad je u optjecaju što veće sudjelovanje u blagodatima društvenog bogatstva; umjesto sukoba bit će korisnije postići nagodbu. I toliko promicanu klasnu borbu zamijenio je veliki blagdan stalnoga trošenja i potpune slobode od moralnih dužnosti i društvenih

obveza. Tko ima pravo? Možda treći, i to zato što se u mukotrpnu strpljenju i duhovnu naporu trude smanjiti nasilje, zagovarajući snošljivost i dijalog.

Stoga će etički pristup zazirati od svih oblika nasilja, premda se to može činiti neostvarivim snom. Poželjnost i potrebitost takva stajališta postaje međutim sve očitija što oblici nasilja proizišli iz isključivosti obožavanja potrošnje — što smo ih upravo opisali — jače razaraju i uništavaju sebe i svoje nositelje. Uostalom, povijest o tom svjedoči na iznimno bjelodan način. Kako se pak moralno razrješava teško pitanje nasilja, pokazat će obradba temâ što slijede: ona o toleranciji i nenasilju.

III. Tolerancija i nenasilje

Riječ tolerancija nastala je u doba prosvjetiteljstva, pa je nikad i ne susrećemo u predgrađanskim društvima. Nije onda slučajno što su je prvi počeli rabiti i zagovarati upravo oni isti filozofi koji su prije svih drugih upozorili na opasnost predrasuda i obavili njihovu prvu sustavnu prosudbu. Pretpostavljalo se tada — ne bez određene naivnosti — da će slobodnim pristupom postignućima i uvjerljivostima zdravog razuma sve predrasude odmah iščeznuti same od sebe. Jedno od najučinkovitijih sredstava oslobođenja od predrasuda trebala je biti baš tolerancija i njezino postupno širenje. Tako su netolerancija i predrasude gotovo poistovječene, jer zablude uvijek i neotklonjivo rađaju nesnošljivost. Inače, u širem povijesnom smislu, uzroke postanku i oblikovanju pojma tolerancije treba tražiti u onodobnoj općoj netoleranciji koja je neobuzdano vladala u Europi tijekom dugog vremenskog razdoblja razmaha vjerskih ratova.

Kao od kritike predrasuda, tako se i od uvođenja tolerancije očekivalo ništa manje doli potpuno utrnuće ideoloških sukoba i nagonskih zasljepljenosti. Prve nagovještaje pojma snošljivosti nalazimo u spisima T. Moresa, J. Bodina, U. Grozija, J. Milтона i S. Pufendorfa. Ipak, jače iskorachenje poduzimaju i jasniju teoretsku podlogu daju tek prinosi J. Lockeova *Pismo o toleranciji* i Voltaireova *Rasprave o toleranciji*. Prvi je tekst objelodanjen 1686., a drugi 1763. godine.

Svi su oni uporno zahtijevali da se država posvema uzdigne iznad ideoloških suprotstavljanja i postupaju s građanima na jednak način, što znači bez ikakve razlike — u povlasticama i ograničenjima — s obzirom na njihovu vjersku pripadnost. Svačija se mišljenja moraju poštovati, a ne samo ona koja proizlaze iz pripadnosti određenoj vjerskoj konfesiji. A upravo snošljivost jamči za tu jednakost ljudi u društvu. Od te teoretske pravednosti brzo se prešlo na zakonsku obvezu. Otud pretežito juridičko obilježje snošljivosti, a ne znanstveno kao u kritici predrasuda. Dok prijepore o predrasadama vode uglavnom filozofi, a poslije psiholozi i sociolozi, dotle

je pojam tolerancije postao predmetom pozornosti ponajviše pravne i politološke znanosti. Jer, snošljivost je danas prije svega neka pravna, ustavna kategorija iz područja zaštite temeljnih ljudskih prava koje postaju neodvojivi dio mentaliteta u građanskim društvima. Zato je i ostvarenje toga prava bilo povjereno državi, a ne ljudskoj mudrosti. Tko želi potanje upoznati stvarno stanje u području tolerancije, taj će prvo posegnuti za zakonodavstvom jedne zemlje u kojemu se uređuju prava i slobode građana, jer su najprije tu dana jamstva pojedincu da neće biti ugrožen od tuđe netrpeljivosti. Tek poslije toga može se prijeći na provjeru primjene zakonskih propisa o neotuđivim ljudskim pravima.

Nije dakako sve ostalo na zakonodavstvu, jer je ono obično samo uvjet, a ne cijeli sadržaj snošljivosti. Uz zakonodavstvo išla je s vremenom i izgradnja kulture odnosa s drugima i odgoj političkog ponašanja u višestrančkom demokratskom sustavu. Snošljivost je naime moguća jedino u društvenom ozračju punom poštivanja druge osobe i drugačijeg uvjerenja od svojega. Da bi se pak to dostiglo, prijeko je potrebna otvorenost, etičnost, zrelost, uravnoteženost i odgovornost. Ondje gdje su nazočne predrasude, tamo zaista nema mjesta za snošljivost, ali i obratno. U toj se točki onda križaju odrednice — čije je otkrivanje naša stalna briga — predrasuda i tolerancije, što su dvije poglavite teme o životnoj orijentaciji. Ostale smo već dostatno iskrižali.

Kao svaka pojava u društvu, tako je i tolerancija pokazala dva različita lica: nastala kao opravdana oporba vjerskoj netoleranciji, ona je razvitkom postala jedno od najubojitijih oružja u borbi protiv Crkve. Branila je slobodu za sve, ali ju je odričala Crkvi. Stoga ne bi trebalo zaboraviti da su upravo na tako shvaćenoj toleranciji izniknuli svi moderni totalitarizmi i vrlo praktične netolerancije mnogih država, što su redovito polazili od jedne isključive ideologije i pokušali je poslije još i sakralizirati. Konačno, snošljivost — mišljena samo kao pasivno podnošenje tuđega uvjerenja — vrlo se brzo pretvorila u ravnodušnost, sebičnost, zatvorenost i nedruštvenost. Zbog toga je u velikom dijelu potrošačkoga društva zavladała privatistička ideologija »svakom njegova istina«, što je samo dobro opravdanje tržišnog načela »svakome njegova korist«. Nije onda iznenađenje da je mnogima između nas ispunjenje osobne žudnje važnije nego društvena nejednakost; privatni život preči nego proizvodni odnosi; užitak vrjedniji nego zajednički planovi. Živjeti sasama slobodno i neovisno — ne osvrćući se na druge — postaje nerijetko vrhunskim idealom. U etičkom smislu ta je neosjetljivost za bližnje nastala kao posljedica neosjetljivosti na tuđe mišljenje, što ima svoje izvorište u pogrešnom shvaćanju i življenju snošljivosti.

Sve to upućuje na potrebu razgovora o slobodi, čiji je ishod najsudbunosniji za našu civilizaciju: sloboda nikad ne može biti sama sebi cilj, jer se onda preobrće u nasilje. Ni s tolerancijom — koja je samo vid te slobode

de — nije drugačije. Potpuna snošljivost uzrokuje nužno ukidanje snošljivosti, jer se ne može braniti tolerancija prema zločinu, neredu, prijetnji, zlu, poroku i mržnji, barem ne na razini društva koje hoće trajati. To je razlogom što se u naše doba počinje zagovarati dijalog između ljudi kao nadopuna spomenutih manjkavosti snošljivosti i njezina nerijetka izopačenja u ravnodušnost.

U prvi se mah može učiniti da između pojmova tolerancije i nenasilja nema većih razlika i da je riječ o sličnim određenjima. Sama bi etimološka raščlamba to možda i potvrdila, ali su tijekovi njihova povijesnog oblikovanja išli sasvim neovisno jedan od drugoga i čak se često razvijali suprotnim usmjerenjima. Spomenuli smo da je tolerancija neka isključivo pravna, politička, filozofska, svjetovna i građanska tvorba, dok se to za pokret nenasilja ne može nikako ustvrditi, jer su njegovi korijeni u prvom redu religijski i etički.

Suvremeni pokret zagovornika nenasilja javlja se u našem stoljeću, pa je relativno novija pojava. Svrha mu je obuzdati ili smanjiti ljudsku agresivnost u svim oblicima: prema sebi, prema drugome i prema prirodi. Unatoč tome, izvori ideja nenasilja su vrlo stari i sežu do u najdrevniju povijest čovječanstva. U Indiji se — kolijevci te ideje — za nju rabi sanskrska riječ *ahimsa*, a znači ne-želju za ubijanjem ili želju za neozljeđivanjem, dotično poštivanje i uvažavanje svih živih bića, bez iznimke. Spomenuti izraz — s malim razlikama u značenju — poznaju sva tri velika odvojka indijske religijske baštine: hinduizam, džainizam i budizam.

U vedskom se razdoblju hinduizma ta krepost sućuti prema ljudima i životinjama nije odveć obdržavala, što ne začuđuje, jer je u prvom planu bilo traženje uspješnosti obrednih čina. No, već u *Upanišadama* dolazi do promjene. U njoj se *ahimsa* opisuje kao krepost koja je sposobna pomoći svakoj istinskoj spoznaji ili istinskoj pobožnosti. Zato su nenasilje i mir shvaćeni kao istine posve unutarnje čovjekovoj osobi. Nenasilje pripada mudrima što su nadišli sve povijesne prolaznosti postojanja. Na jednom mjestu u *Upanišadama* piše da samo onaj koji je našao put do Apsolutnoga može reći: ovo je put, ovo je besmrtnost, ovo je mir. *Ahimsa* je zapravo sjedinjenje čovjeka s Apsolutnim, *Atmana* s *Brahmanom*, u bitnom nadsvojstvu svijeta. U istom se okviru onda objašnjava pojam *karme*: to je onaj ostatak našega nasilja što smo ga učinili svijetu i sebi u sebičnosti, a posljedica mu je razdvajanje, suprotstavljanje, sukobljavanje i rat. Moramo se dakle obnoviti u duhu kako ne bismo »bili više nasilni«.

I *Bhagavad-Gita* — to treće uporište hinduizma — otkriva da je *ahimsa* doduše jedna od sastavnica istinske spoznaje, ali je nikad ne nameće ratnicima. Junak epa *Arđuna* je tjeskoban, jer mora ratovati protiv svojih rođaka. Stoga razmišlja o smislu i nesmislu nasilja, otvarajući bolno pitanje: ratovati ili ne ratovati protiv svojih bližnjih? U tome mu se trenutku objavljuje bog Krišna i daje savjet. Ne traži od Arđune da se uzdrži od

ratovanja, nego mu, dapače, nalaže da izvrši svoju bojovničku dužnost. Time izazovi nasilja još nisu otklonjeni. S unutarnjim se mirom iz *Upa-nišada* ne mogu naime riješiti problemi konkretnog života. Nije lako postići ravnotežu između duhovnog svijeta koji u miru i nenasilju prepoznaje najveće dobro i svijeta konačnosti, u kojemu nije moguće do kraja iskorijeniti zlo i mržnju. Arđuna mora ratovati, ali i dalje ostaje svjestan da su život i smrt povratne pojave, ali da istodobno ne stavljaju u pitanje nepromjenjivi duh. Otud savjet Krišne Arđuni da se zaputi putovima *yoge*. A *yoga* nas uvodi u mir koji je život nenasilja. Odgovor nasilju nije dakle izvanjska pasivnost ili agresivnost, nego treći put *yoge*, unutarnjeg mira.

Na istom je tragu i nauk džainizma. Njegovi sljedbenici nastoje izbjeći temeljni grijeh: *himsu* ili pričinjavanje bola nekom živom biću. Uza sve to, neozljeđivanje ili *ahimsa* nije proživljavana kao praznina ili nijekanje, nego ljubav prema životu. Može se kazati da je budizam jamačno najdublje ušao u svijet nenasilja i zato je zastupao njegovo najradikalnije odstranjenje. Nasilje dolazi od želje, čežnje, užitka i uvećavanja vlastitoga *ja*. Budući da je taj čovjekov preuzetni *ja* prvi izvor svih zala, živjeti nenasilje znači zapravo ukinuti to *jastvo*. Dok smo okrenuti sebi, svojoj veličini, uspjehu, natjecanju s drugima, bit će uzaludno govoriti o miru, nenasilju i unutarnjem zadovoljstvu. Neosjetljiv za prolazne i propadljive vrijednosti, vjernik ne vidi velikog razloga da bi se u krugu stalnih reinkarnacija borio upravo za te prolazne i propadljive stvari.

Naravno da i kršćanstvo u svojoj poruci odbacuje svaku pomisao na nasilje i skrbi se za mir u ljudima i svijetu. Zato je kršćanstvo zapravo jedina religija u povijesti u kojoj Bog dragovoljno i bez opiranja prihvaća biti ubijen od svojih neprijatelja, umjesto da se suprotstavi i uđe u boj s njima. Isto zahtijeva od učenika i sljedbenika. Njima Isus upućuje — pozdrav »mir vama« (usp. Iv 19–21) i neprestano opominjanje da odbace nasilje, jer tko se laća mača, od njega će i poginuti (usp. Mt 26,52). To prvotno mirotvorstvo i nauk nenasilja nije neki izvanjski i slučajni ukras Isusova učenja, nego logična posljedica cijele njegove duhovne oporuke. Zahtjev za mirom je samo dosljedna primjena ključne kršćanske zapovijedi o ljubavi prema neprijatelju (usp. Iv 6,35). Onaj tko oprašta neprijatelju, taj na njega ne može vršiti nikakvo nasilje, nego nužno uspostavlja mir, što je druga riječ za nenasilje. Otud upravo njima — blaženim mirotvorcima — Isus obećava da će se zvati sinovima Božjim (usp. Mt 5,9). Ljubav i nasilje se najviše isključuju.

Takvo su mirotvorstvo propovijedali i živjeli također prvi kršćanski mučenici i sveti. Za njih je nasilje izjednačeno s grijehom i velikim zlom. Jednako stajalište zastupaju prve kršćanske zajednice i cijela otačka tradicija. Sv. Grgur Nazijanski i sv. Ivan Krizostom drže da je uzrok oružanih sukoba uvijek ljudski grijeh, pa ga se treba osloboditi, a ne se baviti posljedicama grijeha u liku nasilja. Stoga je istinski sukob redovito duhovne,

a ne tjelesne naravi. S druge pak strane, Origen smatra da je kršćanima zabranjena uporaba mača, a Tertulijan zahtijeva da vjernici moraju odbiti nošenje vojničke odjeće. Pritom se svi pozivaju na činjenicu da su brojni sveci i mučenici svjedočili vjeru darujući svoj život, a ne odgovarajući nasiljem na nasilje. Sve veće sudjelovanje kršćana u vlasti i javnim poslovima, naveli su Crkvu da ublaži svoje prvotno radikalno mišljenje, jer je u suprotnom prijetila državi zbiljska opasnost da postane lakim plijenom — gotovo bez borbe — vanjskih neprijatelja. Kršćanstvo prošireno na cijelu državu nije moglo biti više mirotvorno i nenasilno, jer bi prestalo biti državnom religijom. Zato dolazi do popuštanja i prilagodbe. Sv. Ambrozije razrađuje prve pravne postavke učenja o opravdanosti rata, a sv. Augustin utemeljuje teoriju pravednoga rata — *bellum iustum* — koja se u ponešto drugačijim razradbama može naći u svim potonjim teološkim i juričkim školama.

Obnovu mirotvornog pokreta u naše je doba izvršio veliki indijski mislilac i državnik Mahatma Gandhi (15, str. 437–450). Došavši iz tradicije džainizma, on je nauk o nenasilju — *ahimsa* — počeo primjenjivati ne samo u svojoj zemlji nego je s njom upoznao i Zapad. Gandhi *ahimsu* naziva ljubavlju i istinom, a vezuje ju uz društveno i političko djelovanje. Stoga zahtijeva da ljudi na gnjev odgovaraju nenasiljem. Napisat će da je protiv nasilja zato što kad ono naizgled čini dobro, to je dobro samo privremeno, a zlo koje čini stalno je. Nenasilje kao izraz snage je svjesna patnja. Ona nikako ne znači podložnost slabića volji zločinca, nego usmjerenost potpuna duha protiv volje tiranina. To će ga najprije zasjeniti, a zatim će od njega iznuditi poštovanje, koje ga neće poniziti nego podići. Nenasilje je moćnije od najmoćnijeg rušilačkog oružja na svijetu. Još više, put mira je put istine, pa je onda laž mati svakog nasilja. Gandhi je u Kristu gledao istinskog pobornika mira i *ahimse*. Stoga je o njemu mogao napisati: »Krist pokazuje da je ljubav koja pati uvijek jača od sile koja izaziva patnju.«

Poslije Gandhija pojavila su se mnoga imena mirotvoraca, koji su crpili snagu za svoje plemenito djelovanje u religiji i etici. Spomenimo samo neke od najpoznatijih: Lanza del Vasto u Europi, Martin Luther King u Sjedinjenim Američkim Državama, Cesare Chavez u Meksiku i mnogi drugi. Danas je pokret nenasilja i mirotvorstva postao velikim izazovom ravnodušnoj potrošačkoj javnosti ili fanatiziranoj bojovnosti pojedinih skupina nezadovoljnika. Iako nedovoljno brojčan, a još manje poznat i utjecajan u svijetu, on je svejedno savjest čovječanstva i njegova etična uzdanica. Jer izbora doista nema: na rat se može odgovoriti samo mirom, a na nasilje samo nenasiljem, dakako u prije spomenutom značenju. Tko se ne odazove tom pozivu i ne uputi se tim putem, imat će rat kao sudbinu i nasilje kao život, što se, na žalost, danomice tragično potvrđuje i ponavlja.

Premda ovaj proglas mirotvoraca djeluje naivno i neće naići na razumijevanje većine ljudi, ostaje činjenica njihova hrabra svjedočanstva u rijetko naseljeno području duha i moralne dosljednosti.

Literatura

1. Sabino S. Acquaviva — Enzo Pace, *Sociologia delle religioni, Problemi e prospettive*, Roma 1992.
2. Jacques Ellul, »Témoignage et société technicienne«, u zborniku *Le Témoignage*, Paris 1972.
3. Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen 1965.
4. Karen Hornaj, *Naši unutrašnji konflikti*, Titograd, 1966.
5. Karen Hornaj, *Neurotična ličnost našeg doba*, Titograd 1964.
6. Jakov Jukić, *Budućnost religije, Sveto u vremenu svjetovnosti*, Split 1991.
7. Jakov Jukić, »Društvo, religija i rat«, u zborniku *Konfesija i rat*, Split 1995., str. 9–70.
8. Jakov Jukić, »Ideologija, hermeneutika i religija«, u: *Filozofska istraživanja*, 11, 40, 1991.
9. Jakov Jukić, *Povratak svetoga, Rasprava o pučkoj religiji*, Split 1988. str. 174–177.
10. Jakov Jukić, *Religija u modernom industrijskom društvu*, Split 1973.
11. Jakov Jukić, »Sociologija religije o obavijesnim sredstvima«, u: *Vjesniku Đakovačke i Srijemske biskupije*, 4, 1995.
12. Gilles Lipovetsky, *L'ère du vide, Essais sur l'individualisme contemporain*, Paris 1983.
13. Konrad Lorenz, *Das Sogennante Böse, Zur Naturgeschichte der Aggression*, Wien 1963.
14. Edgar Moren, *Duh vremena*, II. svezak, Beograd 1979.
15. Josip Rabar, »Velika duša — Gandhi«, u: *Obnovljeni život*, (33) 5, 1978.

CHARACTERISTICS OF MODERN SOCIETY

Jakov JUKIĆ

Summary

Developments in modern Western society are in the centre of interest of sociology, as well as of many other disciplines (primarily theology). The author has selected six related basic themes which, on the one hand, are characteristic for this society and, on the other hand provide an understanding of modern western society: consumption, mass media, prejudices, violence, tolerance, and non-violence.